

Arkadiusz NYZIO

arkadiusz.nyzio@gmail.com

INSTRUMENTY DEMOKRACJI BEZPOŚREDNIEJ NA PRZYKŁADZIE REPUBLIKI SŁOWACKIEJ I REPUBLIKI CZESKIEJ

WSTĘP

W drugiej połowie 2012 roku Jürgen Habermas, Peter Bofinger i Julian Nida-Rümelin sformułowali projekt będący odpowiedzią na kryzys Unii Europejskiej. Ich zdaniem konieczne jest pogłębienie integracji i swoista powtórna demokratyzacja UE. Nieodzownym elementem tego procesu byłaby konstytucja europejska zaakceptowana przez poszczególne państwa drogą referendum. *Jeśli tak się stanie, europejskie narody odzyskają suwerenność, której pozbawiły je już dawno rynki* – twierdzili autorzy koncepcji¹. Do tej pory instytucja referendum była jednak raczej przeszkodą niż sprzymierzeńcem procesu integracji europejskiej.

Irlandia to jedyny kraj, który zdecydował się na ratyfikację traktatu lizbońskiego drogą referendum, a więc w sposób najbardziej „demokratyczny”. Test wypadł niepomyślnie: na wskroś demokratyczny koncept integracji Unii Europejskiej został odrzucony za sprawą jednego z instrumentów demokracji bezpośredniej². Dzięki dalszym negocjacjom i dołączonym do traktatu gwarancjom dla Irlandii referendum zostało powtórzone ponad rok później i tym razem zakończyło się pomyślnie dla euroentuzjastów³. W międzyczasie wielu analityków i publicystów zwracało uwagę na niski poziom zainteresowania obywateli państw Unii jej funkcjonowaniem i zastanawiało się, czy demokracja bezpośrednia może stać się remedium na kryzys wewnętrzny UE⁴.

Kontrowersje związane z postawą wobec demokracji bezpośredniej w ramach UE stanowią odbicie zmian zachodzących w tym zakresie na całym świecie. Niejednoznaczny stosunek do jej instrumentów widać wyraźnie w dorobku krajów Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polski i jej południowych sąsiadów: Czech

¹ J. Habermas, P. Bofinger, J. Nida-Rümelin, *Habermas: uratujemy Europę!*, „Gazeta Wyborcza” z 18 VIII 2012 r.

² M. Szymaniak, A. Słojewska, J. Lorenz, *Koniec snu o traktacie*, „Rzeczpospolita” z 14 VI 2008 r.

³ R. H. Ginsberg, *Demystifying the European Union: The Enduring Logic of Regional Integration*, Lanham 2010, s. 82.

⁴ Zob. np. M. Dressel, *Direct Democracy: A Remedy for Low Public Support in the European Union?*, Munich 2009.

i Słowacji. Celem niniejszej pracy jest analiza instrumentów demokracji bezpośredniej stosowanych w Republice Słowackiej i Republice Czeskiej oraz próba sformułowania prognozy dotyczącej ich kondycji i związanych z nią tendencji.

Przez instrumenty demokracji bezpośredniej autor rozumie: bezpośrednią inicjatywę ludową, weto ludowe, plebiscyt, zgromadzenie ludowe, *recall* (odwołanie), *appelation of sentence* (odwołanie orzeczenia) i referendum w różnych odmianach⁵. Szczególna uwaga poświęcona zostanie temu ostatniemu zagadnieniu, nie bez podstaw nazywanemu *najważniejszą metodą badania pulsu demokracji*⁶.

1. TŁO HISTORYCZNE

Analizę instrumentów demokracji bezpośredniej w Republice Słowackiej i Republice Czeskiej należy rozpocząć od zdefiniowania problemu. Punkt wyjścia w rozważaniach nad specyfiką demokracji bezpośredniej na poziomie ogólnopaństwowym tych krajów stanowią niewątpliwie wydarzenia zapoczątkowane 29 grudnia 1989 roku, kiedy to pierwszym prezydentem „odnowionej Czechosłowacji” został lider „Karty 77” z 1968 roku, Václav Havel⁷. Rozpoczęła się wówczas czechosłowacka droga do demokracji, która nieuchronnie wiązała się z rozpadem tego państwa.

Szybko przeprowadzono reformy ustrojowe przyznające samodzielność Słowacji. W 1990 roku utworzone zostały dwie republiki: Czechów i Słowaków. Połączono je w system federacyjny jako Czecho-Słowację⁸, czemu towarzyszyła tzw. wojny o myślnik⁹. 18 lipca 1991 roku Federalne Zgromadzenie Republiki przyjęło ustawę konstytucyjną o referendum¹⁰. Sondaż przeprowadzony w listopadzie 1991 roku na terenie Czecho-Słowacji udowodnił, że 74% ankietowanych (66% wśród Słowaków) opowiedziało się za przeprowadzeniem referendum w sprawie podziału państwa¹¹. Z nowoprzyjętego rozwiązania prawnego jednak nie skorzystano.

⁵ P. Uziębło, *Demokracja partycypacyjna*, Gdańsk 2009, s. 39–61.

⁶ D. Butler, A. Ranney, *Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy*, Washington 1994, s. 215.

⁷ A. Czubiński, *Europa XX wieku. Zarys historii politycznej*, Poznań 2000, s. 382.

⁸ Ibidem, s. 382.

⁹ *Samorząd terytorialny w Europie – studia z nauk administracyjnych*, red. P. Szreniawski, Lublin 2009, s. 144.

¹⁰ A. Rytel-Warzocho, *Referendum ogólnokrajowe w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2011, s. 101-102.

¹¹ D. Butler, A. Ranney, *Referendums...*, s. 212.

Czerwcowe wybory parlamentarne 1992 roku w Czechach wygrała ODS (Obywatelsko-Demokratyczna Partia) Václava Klause, zaś na Słowacji zwyciężył HZDS (Ruch na Rzecz Demokratycznej Słowacji) Vladimíra Mečiara. 17 lipca 1992 roku proklamowano słowacką deklarację niezawisłości, przeciwko czemu nie wystąpili Czesi¹². Ostateczna decyzja w sprawie podziału Czecho-Słowacji została podjęta wkrótce po tym wydarzeniu, 23 lipca 1992 roku. Dwoma najpowszechniejszymi argumentami, które się na nią złożyły, były niechęć Czechów do finansowania znacznie biedniejszej Słowacji oraz wieloletnie pragnienie uniezależnienia się Słowaków od silniejszych sąsiadów¹³. Prof. Antoni Czubiński podkreśla także różnice dotyczące podejścia obu narodów do komunistycznej przeszłości: *w Czechach dominowały nastroje dekomunizacyjne, a na Słowacji prokomunistyczne i antydekomunizacyjne*¹⁴.

Klaus i Mečiar, pomimo chęci tego pierwszego do utrzymania federacji, zdecydowali, że w sprawie „rozvodu” Czech i Słowacji, nazwanego wkrótce „aksamitnym”¹⁵, nie zostanie przeprowadzone ogólnofederacyjne referendum. Postanowiono, że decyzję podejmą demokratycznie wybrani deputowani.

Formalnie dwa nowe państwa powstały 1 stycznia 1993 roku. Uprawnioną wydaje się teza, że decyzja o nieodwołaniu się do woli narodu w sprawie podziału Czechosłowacji miała bezpośredni wpływ na podejście do demokracji bezpośredniej na szczeblu ogólnokrajowym w Czechach i na Słowacji. Przeciwwagą dla deficytu tejże demokracji okazały się inicjatywy na szczeblu lokalnym, o których mowa będzie w dalszej części niniejszej pracy.

2. UMOCOWANIE PRAWNE INSTRUMENTÓW DEMOKRACJI BEZPOŚREDNIEJ

Konstytucja Republiki Czeskiej w rozdz. 1 art. 2 ust. 1 stanowi, że *Lud jest źródłem wszelkiej władzy państwowej; wykonuje ją za pośrednictwem organów władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej*. Ust. 2 zaznacza, że *Ustawa konstytucyjna może określić, kiedy lud wykonuje władzę państwową bezpośrednio*¹⁶. Nie znalazły się w niej jednak przepisy o demokracji bezpośredniej

¹² A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Poznań 2009, s. 710.

¹³ URL: <http://histmag.org/?id=4599> (dostęp 20 XI 2012 r.).

¹⁴ A. Czubiński, *Historia...*, s. 709.

¹⁵ L. LeDuc, *The Politics of Direct Democracy: Referendums in Global Perspective*, Toronto 2003, s. 169.

¹⁶ Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 r., Warszawa 1994, s. 12.

w jakiegokolwiek formie. Próżno ich szukać także w *Karcie Podstawowych Praw i Wolności*, która jest częścią porządku konstytucyjnego Republiki Czeskiej. W rozdz. 2, dziale II, art. 21 ust. 1 *Karty* znajduje się jedynie lakoniczny przepis: *Obywatele mają prawo do udziału w zarządzaniu sprawami publicznymi bezpośrednio albo poprzez wolne wybory swoich przedstawicieli*¹⁷. W konstytucji Czech brakowało więc nawet przepisów dotyczących instytucji referendum ogólnokrajowego i lokalnego.

Kiedy pojawiła się potrzeba odwołania do opinii obywateli w sprawie akcesji do Unii Europejskiej, Parlament Czech przyjął po prostu odpowiednią ustawę konstytucyjną (Izba Poselska uchwaliła ją 17 października 2002 roku, a Senat równo cztery tygodnie później)¹⁸. Podstawą zmiany był art. 2 ust. 2, który podkreślał, że *ustawa konstytucyjna może stanowić, kiedy lud sprawują władzę państwową bezpośrednio*¹⁹. Na mocy ustawy konstytucyjnej dodano do konstytucji art. 10a, który stanowi: *Umowa międzynarodowa może przenieść niektóre kompetencje organów Republiki Czeskiej na międzynarodową organizację lub instytucję* (ust. 1) oraz, że *Ratyfikacja umowy międzynarodowej, o której mowa w ust. 1, wymaga zgody parlamentu, o ile ustawa konstytucyjna nie stanowi, że ratyfikacja wymaga zgody udzielonej w referendum* (ust. 2)²⁰. Przyjęcie tego rodzaju konstrukcji prawnej oznacza więc, że czeskie referendum należy uznać za fakultatywne²¹.

Bardziej rozbudowane przepisy znalazły się w *Konstytucji Republiki Słowackiej*. Rozdz. 1, podrozdział I art. 2 ust. 1 stwierdza, że *Władza państwowa pochodzi od obywateli, którzy wykonują ją przez swoich wybranych przedstawicieli albo bezpośrednio*²². Rozdz. 2, podrozdział III, art. 30 ust. 1 zaznacza, że *Obywatele mają prawo uczestniczyć w zarządzaniu sprawami publicznymi bezpośrednio albo poprzez wolny wybór swoich przedstawicieli*²³. Chociaż zawarte w Konstytucji Republiki Słowackiej rozwiązania dotyczące demokracji bezpośredniej nie wykraczają poza ogólny kanon wartości demokratycznych związanych z suwerennością narodu,

¹⁷ Ibidem, s. 60.

¹⁸ E. Zieliński, *Referendum w sprawie przystąpienia do Unii Europejskiej*, [w:] T. Mołdawa, K. A. Wojtaszczyk, A. Szymański (red.), *Wymiar społeczny członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2003, s. 304.

¹⁹ Konstytucja Republiki Czeskiej..., s. 12.

²⁰ URL: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/czechy2011.html> (dostęp 20 XI 2012 r.).

²¹ A. Rytel-Warzocho, *Referendum...*, s. 131.

²² Konstytucja Republiki Słowackiej z 1 września 1992 r., Warszawa 1993, s. 32.

²³ Ibidem, s. 42.

kwestia ta i tak została bardziej wyeksponowana, niż stało się to w przypadku *Konstytucji Republiki Czeskiej*.

Rozdz. V podrozdział II w całości poświęcono instytucji referendum ogólnokrajowego – zarówno obligatoryjnego (art. 93 ust. 1 – związanego z przystąpieniem państwa *do związku państwowego z innymi państwami albo o wystąpieniu z tego związku*), jak i fakultatywnego problemowego²⁴. Referendum problemowe (art. 93 ust. 2 – dotyczącego *innych doniosłych problemów interesu publicznego*) zarządzane jest przez prezydenta Słowacji na wniosek przynajmniej 350 tys. obywateli albo za sprawą odpowiedniej uchwały Rady Narodowej Republiki Słowackiej – jednoizbowego parlamentu słowackiego (art. 95 ust. 1)²⁵. Z wnioskiem o podjęcie takiej uchwały mogą wystąpić zarówno parlamentarzyści, jak i słowacki rząd (art. 96 ust. 1). Art. 98 ust. 1 precyzuje, że *Wyniki referendum są wiążące, jeżeli uczestniczyła w nim ponad połowa uprawnionych wyborców i gdy rozstrzygnięcie zostało przyjęte przez ponad połowę uczestniczących w referendum*. Parlament może zmienić lub uchylić wynik referendum ustawą konstytucyjną po upływie trzech lat od jego uprawomocnienia (art. 99 ust. 1), ale najwcześniej trzy lata po jego przyjęciu (art. 99 ust. 2). Rozdział III, podrozdział IV, art. 67 ust. 1 wprowadza instytucję referendum lokalnego. Treść artykułu głosi, iż *Samorząd terytorialny urzeczywistnia się poprzez zgromadzenia obywateli gminy, referendum lokalne, referendum na obszarze wyższej terytorialnej jednostki, organy gminy albo organy wyższej terytorialnej jednostki. Sposób przeprowadzenia referendum lokalnego i referendum na terenie wyższej jednostki terytorialnej określi ustawa*²⁶.

Referendum arbitrażowe wprowadziła ustawa konstytucyjna z 1999 roku, która zmieniła tryb wyboru prezydenta na bezpośredni²⁷. Art. 89 konstytucji regulujący kompetencje Przewodniczącego Rady Narodowej otrzymał nowe brzmienie. Określa m.in., że przewodniczący *zarządza głosowanie ludowe w sprawie odwołania prezydenta Republiki Słowackiej*²⁸.

Na wstępie należy więc skonstatować, iż instrumenty demokracji bezpośredniej w Czechach i Słowacji są ubogie jak na europejskie standardy. Nie istnieje instytucja weta ludowego, nigdzie w prawodawstwie nie mówi się o plebiscycie, a inicjaty-

²⁴ A. Rytel-Warzocho, *Referendum...*, s. 131.

²⁵ Konstytucja Republiki Słowackiej..., s. 61-62.

²⁶ Ibidem, s. 63.

²⁷ A. Rytel-Warzocho, *Referendum...*, s. 116.

²⁸ URL: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/slowacja.html> (dostęp 20 XI 2012 r.).

wa ludowa pozostaje postulatem, toteż nikłe doświadczenia obu krajów sprowadzają się w zasadzie do instytucji referendum. Konstytucja Słowacji zawiera wprawdzie rozstrzygnięcia dotyczące referendum, praktyka pokazała jednak, że na szczeblu ogólnokrajowym instytucja ta nie cieszy się zaufaniem ani przedstawicielei najważniejszych organów państwa, ani społeczeństwa.

3. PRAKTYKA STOSOWANIA INSTRUMENTÓW DEMOKRACJI BEZPOŚREDNIEJ W REPUBLICIE SŁOWACKIEJ

W Republice Słowackiej od 1993 roku odbyło się siedem krajowych referendów, ostatnie miało miejsce 18 września 2010 roku. Tylko jedno z nich okazało się jednak wiążące – referendum dotyczące akcesji do Unii Europejskiej z 2003 roku z trudem przyciągnęło do urn więcej niż połowę obywateli uprawnionych do głosowania.

Pomimo wspomnianej treści art. 93 ust. 1 na Słowacji pojawiły się wątpliwości, czy sformułowanie *związek państwowy* odnosi się również do UE. Ostatecznie słowacki rząd postanowił potraktować ów przepis rozszerzająco²⁹ i poddać tę kwestię pod rozagę suwerena³⁰, co nie oznacza jednak, że referendum akcesyjne otrzymało formalnie charakter obligatoryjny.

Sześciokrotnie, pomimo bardzo wysokich wyników poparcia dla danych pytań referendalnych, frekwencja okazywała się zbyt niska.

Średnia frekwencja referendum ogólnokrajowego w Słowacji wynosi 29%, przy czym dwudniowe referendum z 1997 roku, w którym Słowacy mieli decydować o przystąpieniu do NATO i o tym, czy na terenie kraju będzie się znajdować broń jądrowa, nie przyciągnęło do urn nawet 10% obywateli. Jak się wydaje, przyczyn tego problemu szukać należy nie tylko w bojkocie opozycji, ale też w braku silnego zakorzenienia instytucji referendum w świadomości obywateli. Na domiar złego wynik referendum unieważniła Centralna Komisja Wyborcza z powodu *konfliktu dotyczącego kart do głosowania pomiędzy Sądem Konstytucyjnym a rządem*³¹. Konflikt ów dotyczył rządzącego premiera Vladimíra Mečiara. Opozycjoniści i niechętny mu prezydent Michal Kováč usiłowali wykorzystać referendum do ograniczenia rozrostu jego władzy. *Dzięki inicjatywie obywatelskiej i działaniom prezydenta jednocześnie miało się też odbyć referendum w sprawie wprowadzenia*

²⁹ A. Rytel-Warzocho, *Referendum...*, s. 131.

³⁰ Council of Europe, *Science and technique of democracy*, vol. 34, Strasbourg 2005, s. 173.

³¹ P. Uziębło, *Demokracja...*, s. 119.

powszechnych wyborów prezydenckich. Wcześniej parlament nie przystał na zmianę tego punktu konstytucji (...). Minister spraw wewnętrznych nakazał jednak wydrukowanie kart do głosowania bez pytania o sposób wyboru głowy państwa. To poważne uchybienie wobec konstytucji zbulwersowało po raz kolejny Unię Europejską. W lipcu na szczycie NATO w Madrycie podjęto decyzję, że Słowacja nie znajdzie się w pierwszej grupie państw z Europy Środkowej, które przystąpią do Sojuszu³². Parlament nie był w stanie wybrać następcy Kováča (jego kadencja dobiegła końca), czyli stało się tak, jak przewidywali wszyscy, na czele z Mečiarom, który w tej sytuacji został pełniącym obowiązki prezydenta. Jedną z jego pierwszych decyzji dotyczyła oczywiście uniemożliwienia rozpisania nowego referendum w sprawie sposobu wyboru prezydenta Republiki Słowackiej³³.

Referendum zakończyło się nie tylko formalnym niepowodzeniem, ale także wizerunkową porażką, która z całą pewnością nie pozostała bez wpływu na kolejne tego typu przedsięwzięcia. Ich wyniki i tematykę przedstawia zbiorczo poniższa tabela.

Jeśli zaś chodzi o demokrację na szczeblu lokalnym, Słowacja jest dobrym przykładem na pokazanie ekspansji instrumentu referendum lokalnego w Europie Środkowo-Wschodniej. Referendum lokalne zostało wprowadzone do tamtejszego systemu prawnego przez Ustawę o samorządzie terytorialnym z 1990 roku. Słowacki system jest jednym z nielicznych, w których lokalne referenda przeprowadza się obowiązkowo w określonych przypadkach, takich jak zmiany katastralne, łączenie lub rozwiązywanie gmin³⁴, sprzedaż gruntów, nakładanie danin publicznych i podatków. Sprawy finansowe (podatki lokalne, opłaty lokalne) mogą być rozstrzygane drogą lokalnego referendum, jeżeli taka procedura została zatwierdzona przez gminy. Decyzja tego typu jest wiążąca przez okres jednego roku po referendum³⁵. W obu przypadkach, aby referendum okazało się ważne, potrzeba – podobnie jak na szczeblu ogólnopaństwowym – frekwencji przekraczającej 50%³⁶.

³² D. Auzias, J. P. Labourdette, *Słowacja*, Wrocław 2006, s. 42.

³³ K. Deegan-Krause, *Elected affinities: democracy and party competition in Slovakia and the Czech Republic*, Stanford 2006, s. 55.

³⁴ Jednostki samorządu terytorialnego w Czechach i na Słowacji, odpowiadające wielkością, kompetencjami i rolą w strukturze państwa polskim gminom, noszą nazwę obec.

³⁵ Council of Europe, *Local referendums: report*, Local and regional authorities in Europe vol. 52, Strasbourg 1993, s. 10–12.

³⁶ H. Vojtechova, *The Role of Local Referenda*, ARGONA Arenas for Risk Governance, raport z 29 X 2009 r., s. 10.

Referenda ogólnokrajowe w Republice Słowackiej

Rok	Typ	Temat	Frek. (proc.)	Wynik	Ważne	Wiążące
1994	Fak.	Wprowadzenie konieczności przedstawiania pochodzenia środków finansowych otrzymanych w procesie prywatyzacji	19,9%	93,6% – tak 3,9% – nie ³⁷	Tak	Nie
1997	Fak.	1) Przystąpienie RS do NATO. 2) Rozmieszczenie broni jądrowej na terytorium RS. 3) Rozmieszczenie zagranicznych baz wojskowych na terytorium RS. 4) Wybór prezydenta w głosowaniu powszechnym (pytanie wykreślone).	9,5%	1) 39% – tak 46,2% – nie 2) 8,8% – tak 69,8% – nie 3) 12,7% – tak 65,7% – nie ³⁸	Nie ³⁹	Nie
1998	Fak.	Przyjęcie konstytucyjnego zakazu prywatyzacji sześciu strategicznych słowackich przedsiębiorstw	44,2%	80,4% – tak, 14,9% – nie ⁴⁰	Tak	Nie
2000	Fak.	Przedterminowe wybory parlamentarne	20%	92,7% – tak 4,8% – nie	Tak	Nie
2003	Fak.	Przyłączenie RS do Unii Europejskiej	52,1%	92,4% – tak 6,2% – nie	Tak	Tak
2004	Fak.	Skrócenie kadencji parlamentu	35,8%	86,7% – tak 11,9% – nie	Tak	Nie
2010	Fak.	1) Likwidacja abonamentu radiowo-telewizyjnego. 2) Ograniczenie immunitetu deputowanych. 3) Zmniejszenie liczby deputowanych ze 150 do 100. 4) Określenie maksymalnej kwoty, za jaką administracja publiczna może dokonywać zakupu samochodów, na 40 tys. euro. 5) Umożliwienie internetowego głosowania w wyborach do parlamentu słowackiego i europarlamentu. 6) Zniesienie prawa gwarantującego parlamentarzystom możliwość odpowiedzi na krytykę w tym samym medium, w którym została ona sformułowana.	22,84%	1) 87,2% – tak 9% – nie 2) 95,4% – tak 1,7% – nie 3) 92,7% – tak 3,8% – nie 4) 88,8% – tak 6,1% – nie 5) 70,4% – tak 22,2% – nie 6) 74,9% – tak 13,4% – nie	Tak	Nie

Opracowanie własne oparte na – chyba że wskazano inaczej – danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Słowackiej (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky) i Urzędu Statystycznego Republiki Słowackiej (Štatistický úrad Slovenskej republiky). Wyniki procentowe zostały podane z dokładnością do jednego miejsca po przecinku.

³⁷ P. Spáč, *Referendum ako súčasť slovenskej politickej praxe*, Brno 2008, s. 30.

³⁸ Ibidem, s. 81.

³⁹ Początkowo pytanie nr 4 miało stanowić oddzielne referendum, następnie zostało inkorporowane w przygotowywane referendum dotyczące przystąpienia Słowacji do NATO. Ostatecznie zostało wykreślone, co sprawiło, że referendum stało się formalnie nieważne.

⁴⁰ Ibidem, s. 81.

Fakultatywne referendum lokalne może dotyczyć dowolnych kwestii będących *najważniejszymi dla życia wspólnoty i jej rozwoju*. Istnieje możliwość zorganizowania go po podpisaniu odpowiedniej petycji przez 20% wyborców. Burmistrz i rady gmin mają podobne prawo inicjatywy, mogą przedstawić dowolne problemy lokalne, które uważają za kluczowe, do publicznego głosowania w referendum. Jednakże takie referendum ma charakter referendum konsultacyjnego i ostateczna decyzja należy wówczas do gminy⁴¹. Przed reformą samorządu terytorialnego w 1996 roku odbyło się na Słowacji niewiele lokalnych referendów, a ich wyniki nie były brane pod uwagę przez władze. Co więcej, same próby zorganizowania lokalnego referendum spotykały się z niechęcią władz. Stało się tak np. w przypadku Łomnicy Tatrzańskiej i Starego Smokowca, miejscowości będących częściami administracyjnymi miasta Wysokie Tatry. Łomnica Tatrzańska i Stary Smokowiec tworzyły *obec*, którego władze obrały siedzibę w Starym Smokowcu. W 1993 roku Łomnica Tatrzańska sformułowała pomysł referendum dotyczący odłączenia się od Starego Smokowca. Rada gminy zupełnie go jednak zignorowała, podobnie jak orzeczenie słowackiego Trybunału Konstytucyjnego⁴². Tego rodzaju postawa władz zahamowała na jakiś czas rozwój zjawiska referendum lokalnego. Wzrost znaczenia tego instrumentu demokracji bezpośredniej przyniosła dopiero druga połowa lat 90.

W styczniu 2001 roku znowelizowano ustawę dotyczącą słowackiego samorządu. Wprowadziła ona przepis, na mocy którego burmistrz może zostać pozbawiony urzędu jedynie za sprawą referendum lokalnego, a o jego rozpisaniu decyduje albo rada gminy, albo wniosek podpisany przez 30% mieszkańców. W 2000 roku 66 słowackich samorządów zostało poproszonych przez Słowacki Instytut Samorządowego i Regionalnego Rozwoju o wypełnienie ankiety, w której należało określić, czy przez 10 lat funkcjonowania samorządu zorganizowano na jego terenie przynajmniej jedno referendum lokalne. 14 gmin odpowiedziało w ankiecie twierdząco⁴³.

Lokalne referenda były więc organizowane w prawie 20% słowackich gmin. Znaczna część z nich dotyczyła podziału jednostek administracyjnych. Kilka zostało przeprowadzonych w celu podjęcia decyzji o lokalizacji kontrowersyjnej inwestycji (np. zakładu unieszkodliwiania odpadów stałych) lub o zmianie nazwy jednostki samorządu terytorialnego. Przykładem tego ostatniego jest casus Štúrova, miasta przy granicy z Węgrami, które do 1949 roku znane było jako Parkan. W 1991 roku od-

⁴¹ Council of Europe, *Local referendums...*, s. 13–16.

⁴² P. Swianiewicz, *Public Perception of Local Governments*, Budapest 2001, s. 256.

⁴³ Ibidem, s. 255.

było się lokalne referendum, w którym mieszkańcy głosowali za przywróceniem historycznej nazwy miejscowości, władze centralne zdecydowały jednak o pozostawieniu nazwy Štúrovo⁴⁴.

Devínska Nová Ves, jedna z dzielnic Bratysławy, także próbowała referendum lokalnego. Wielu ludzi mieszkających na jej terenie nie identyfikuje się bowiem ze stolicą, myśląc o sobie jako o mieszkańcach zupełnie odrębnego miasta, podnosiły się również głosy mówiące o niesprawiedliwej redystrybucji dochodów podatkowych oraz o ograniczeniu liczby linii autobusowych komunikacji miejskiej. 1 października 1994 przeprowadzono referendum w sprawie odłączenia od Bratysławy, jednak zakończyło się ono niepowodzeniem. Za rozdzieleniem głosowało 16,4% uprawnionych – 872 osoby. Przeciw opowiedziało się 83% mieszkańców – 4421 osób. Frekwencja wyniosła 52,4%⁴⁵. Przykład ten jest o tyle ciekawy, że przeczy jednemu z zarzutów często formułowanych przeciwko demokracji bezpośredniej. Otóż nie zawsze wynik referendum – nie licząc oczywiście frekwencji i związanej z nią kwestii wiązania organów państwa – okazuje się zgodny z wolą grupy inicjującej referendum. Potwierdza się to także na szczeblu lokalnym, gdzie często społeczność lokalna zdecydowanie opowiada się przeciwko pomysłowi autorów referendum. Wydaje się, że to kolejny argument potwierdzający wartość instrumentów demokracji bezpośredniej.

Na zakończenie należy podkreślić wagę oraz fakt rozwoju instytucji referendum lokalnego w Republice Słowackiej przy jednoczesnej konstatacji relatywnie słabych wyników referendum ogólnokrajowego. To ostatecznie uznać trzeba zdecydowanie za instrument w rękach polityków, nie zaś za mechanizm decydowania przez obywateli. Uzasadnioną wydaje się teza, że właśnie w owej „odgórności” słowackich referendów tkwi jedna z przyczyn ich porażek.

4. PRAKTYKA STOSOWANIA INSTRUMENTÓW DEMOKRACJI BEZPOŚREDNIEJ W REPUBLICIE CZESKIEJ

Jedynе ogólnokrajowe referendum w historii Republiki Czeskiej dotyczyło kwestii przystąpienia Czech do Unii Europejskiej. Miało ono miejsce 13 i 14 czerwca 2003 roku. 77,3% wyborców poparło wówczas projekt członkostwa w Unii Euro-

⁴⁴ R. Humphreys, T. Nollen, *Rough guide to the Czech & Slovak Republics*, London 2002, s. 464–465.

⁴⁵ URL: http://mesto.sk/prispevky_velke/bratislava/devinskanovavesos781040640.phtml (dostęp 20 XI 2012 r.).

pejskiej, a 22,7% głosowało przeciw. Do urn udało się 55,2% obywateli Czech. Referendum było ważne, a jego wynik wiążący.

Ta niezwykle uboga praktyka nie oznacza oczywiście, że nigdy wcześniej ani nigdy później nie dochodziło w Czechach do dyskusji na temat konieczności przeprowadzenia referendum. Dobrym przykładem jest tu problem tzw. tarczy raketowej. W październiku 2007 roku Izba Poselska odrzuciła zgłoszony przez frakcję komunistyczną (Komunistyczna Partia Czech i Moraw) projekt ustawy umożliwiającej przeprowadzenie referendum ogólnonarodowego w sprawie zainstalowania na terytorium Czech stacji radarowej, która stanowiłaby część amerykańskiej tarczy antyraketowej. Inicjatywę komunistów wsparli jedynie socjaldemokraci (Czeska Partia Socjaldemokratyczna), chociaż pewna liczba ich deputowanych wstrzymała się od głosu. Przeciw projektowi głosowały frakcje prawicowej Obywatelskiej Partii Demokratycznej (ODS), chadeków i zielonych. Jako ustawa konstytucyjna, referendum wymagało większości 3/5 głosów. Ostatecznie nie zostało ono rozpisane⁴⁶. Należy jednak zauważyć, że w tym okresie doszło do dynamicznego rozwoju instytucji referendum lokalnego.

Konstytucja Czech nie przewiduje instytucji referendum lokalnego, istnieje jednak w tej sprawie odpowiednie ustawodawstwo. Podobnie jak Słowacy, także Czesi w 1990 roku przyjęli ustawę o samorządzie terytorialnym (została zmieniona w 2000 roku), która wprowadzała obligatoryjne referendum lokalne dotyczące podziału i łączenia gmin. Jednakże w odróżnieniu od swoich sąsiadów, Czesi w 1992 roku uchwalili również odrębną Ustawę o lokalnych wyborach i referendach, która wprowadzała instytucję referendum inicjowanego oddolnie, przez obywateli danej wspólnoty samorządowej (weszła ona w życie rok później). Co ciekawe, z jej możliwości nie skorzystano przez cały okres lat 90. Obecnie obowiązuje ustawa z 2004 roku, zmodyfikowana w roku 2008⁴⁷.

Prawo czeskie dopuszcza zarówno referendum obligatoryjne, jak i fakultatywne – przepisy są analogiczne do tych obowiązujących w Republice Słowackiej. Prawo do wzięcia udziału w głosowaniu ma mieszkaniec danego terytorium, który ukończył 18 lat, bądź też obywatel kraju Unii Europejskiej posiadający prawo stałego pobytu. Ustawa reguluje też, że referendum musi odbyć się w ciągu jednego dnia⁴⁸.

⁴⁶ URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,4616457.html> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁴⁷ T. Schiller, *Local Direct Democracy in Europe*, Wiesbaden 2011, s. 35.

⁴⁸ H. Vojtechova, *The Role...*, s. 17–20.

Wymagana liczba podpisów pod wnioskiem o referendum lokalne zależy od wielkości gminy, tj. od liczby jej mieszkańców. Dla gmin liczących mniej niż 3 tys. mieszkańców muszą zostać zebrane podpisy 30% ludności. W gminach powyżej 200 tys. osób potrzeba już 60%⁴⁹. Referendum lokalne uznaje się za ważne w przypadku, gdy uczestniczy w nim co najmniej 35% uprawnionych do głosowania, a wynik referendum lokalnego jest wiążący, jeśli większość uprawnionych do głosowania osób uczestniczących w referendum głosowało za oraz gdy opowiedziało się za tym przynajmniej 25% uprawnionych do wzięcia udziału w referendum. Ważne i wiążące decyzje uzyskane drogą lokalnego referendum mogą być zmienione lub odwołane jedynie przez zainicjowanie i zorganizowanie nowego referendum lokalnego. Jest to jednak możliwe dopiero po upływie 24 miesięcy od referendum⁵⁰.

Jak już wspomniano, w Republice Czeskiej referenda lokalne organizowane były początkowo wyłącznie w celu głosowania w sprawie podziału władz lokalnych na dwie lub więcej oddzielnych jednostek. Przepisy Ustawy o lokalnych wyborach i referendach, obowiązujące od 1993 roku, nie były wykorzystywane. Zmiana w tym zakresie nastąpiła dopiero w 2000 roku za sprawą coraz popularniejszej na całym świecie „zielonej polityki”. Grupie ekologów-aktywistów i prawników, obywateli czeskiego miasta Tábor, udało się zorganizować referendum, w którym mieszkańcy mieli zdecydować, czy powinna powstać droga przebiegająca przez park botaniczny w centrum miasta. Pierwsze oddolne referendum lokalne w Republice Czeskiej zakończyło się podwójnym sukcesem – opowiedziano się przeciwko projektowi budowy, a frekwencja wyniosła 37%. Autorzy inicjatywy wykorzystali ten sukces do promowania idei referendum lokalnego w Czechach, służąc radą aktywistom w innych miastach. Od tego momentu referendum lokalne zdomowało się w Republice Czeskiej, a dużą rolę w jego promowaniu odegrał tzw. III sektor, tj. organizacje pozarządowe często inicjujące kampanie referendalne⁵¹.

Referenda lokalne dotyczyły wielokrotnie – podobnie jak na Słowacji – kwestii związanych z ochroną środowiska. Przykładami są tu referenda, w których pytano o budowę elektrowni wiatrowych, lokalizację głębokiego repozytorium odpadów promieniotwórczych i wypalonego paliwa jądrowego. W okresie od 2000 do 2005 roku zrealizowano w Czechach około 36 lokalnych referendów, obejmujących kilka tematów. Niemal połowa z nich dotyczyła zagadnienia utylizacji odpadów jądrowo-

⁴⁹ H. Vojtechova, *The Role...*, s. 8.

⁵⁰ Ibidem, s. 9.

⁵¹ T. Schiller, *Local...*, s. 37.

wych, na drugim miejscu (po 17%) znalazły się problemy własności komunalnej i rozbudowy infrastruktury (lotniska, autostrady). Wyraźnie zwyżkową tendencję w stosowaniu referendum obrazują dane, z których wynika, że w latach 2000–2008 odbyło się w sumie około 151 referendów lokalnych⁵².

W latach 2003–2008 miało miejsce 25 referendów w sprawie głębokiego składowania odpadów jądrowych. Tylko jedno z nich okazało się nieważne z uwagi na niską frekwencję. Średnia frekwencja wynosiła 58%, chociaż zdarzały się wyniki powyżej 80 i 90%. Znaczna mobilizacja społeczna w tej kwestii związana była z gwałtownie oprostowaną jeszcze przed swoim powstaniem w 2000 roku i budzącą coraz większe kontrowersje Elektrownią Jądrową Temelín. Problem elektrowni szybko stał się jednym z najważniejszych tematów w Czechach. W lipcu 2000 roku Greenpeace i inicjatywa Referendum 2000 zebrali 120 tys. podpisów w sprawie referendum, naciskając na czeskie władze w celu umożliwienia jego rozpisania. Do naciskających przyłączyli się nawet Austriacy (Temelín leży niedaleko granicy czesko-austriackiej), grożąc, że w razie niedostatecznego poziomu bezpieczeństwa elektrowni zablokują przystąpienie Czech – a co za tym idzie, także pozostałych dziewięciu państw negocjujących akces, w tym Polski – do Unii Europejskiej⁵³. Ostatecznie do tego nie doszło, ale problem powrócił w latach 2003–2004, kiedy to czeski rząd zaczął rozważać wybór sześciu lokalizacji do składowania odpadów atomowych. Wystąpił przeciwko temu zgodny front mieszkańców danych wspólnot i organizacji pozarządowych. Pierwsze referendum przeprowadzono 15 listopada 2003 roku⁵⁴, pięć kolejnych było w planie. Przy frekwencji 51–95% przeciwko lokalizacji głosowało we wszystkich przypadkach 80–99% Czechów⁵⁵. Zmusiło to władze do poszukiwania innych lokalizacji i dalszego składowania odpadów na terenie dwóch czeskich elektrowni, Dukovany i Temelín.

Chociaż nie doszło do rozpisania referendum ogólnokrajowego w sprawie tarczy antyrakietowej, to temat ten znalazł swoją kontynuację na poziomie lokalnym. 2 czerwca 2007 roku, a więc na dwa dni przed wizytą prezydenta USA, który zamierzał *osobiście przekonywać Czechów do zgody na budowę stacji radarowej*⁵⁶.

⁵² Ibidem, s. 40.

⁵³ URL: <http://www.rmf24.pl/nauka/news-czesi-zadaja-referendum-w-sprawie-elektrowni,nId,118416> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁵⁴ URL: <http://m.radio.cz/en/section/news/news-of-radio-prague-995#3> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁵⁵ H. Vojtechova, *The Role...*, s. 22–23.

⁵⁶ URL: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Czesi-nie-chcemy-tarczyantyrakietowej,wid,8901430,wiadomosc.html?ticaid=1df48> (dostęp 20 XI 2012 r.).

Mieszkańcy trzech czeskich wsi sprzeciwili się w lokalnym referendum rozmieszczeniu na terenie ich miejscowości amerykańskich radarów wchodzących w skład tarczy antyrakietowej. W referendum komunalnym przeprowadzonym w czerwcu 2007 roku we wsiach Hvožd'any, Těně i Zaječov w środkowych Czechach przeciwko udziałowi w amerykańskim systemie obrony antyrakietowej wypowiedziało się aż 95-98% mieszkańców. Objęte referendum gminy położone są około sześćdziesiąt kilometrów na południowy zachód od Pragi, w pobliżu obszaru wojskowego Brdy, gdzie planowano rozmieszczenie amerykańskich urządzeń radarowych. Wyniki referendum nie były jednak wiążące dla rządu w Pradze, nawet jeśli wg sondaży prawie dwie trzecie Czechów sprzeciwiało się udziałowi ich kraju w tworzeniu systemu antyrakietowego⁵⁷.

Dużym echem w Czechach odbiła się sprawa dworca w mieście Brno. Dotyczący go konflikt wybuchł w 2004 roku. Rada Miejska, wraz z czeskim ministrem transportu, rozpoczęła promocję projektu Europoint, który zakładał przebudowę tamtejszego węzła kolejowego poprzez przeniesienie dworca głównego z centrum miasta do miejsca położonego kilometr na południe. Budżet projektu wynosił ponad 800 milionów euro, jednak sprawa spotkała się z przytłaczającym sprzeciwem miejscowej ludności. Grupa lokalnych organizacji, na czele z „Koalicją Dworzec w Centrum”, czyli sojuszem około dwudziestu stowarzyszeń, rozpoczęła działania na rzecz przebudowy istniejącego dworca w opozycji do budowy nowego. Koalicja społeczników zmusiła Radę Miejską do przeprowadzenia referendum na temat projektu w 2004 roku. Inicjatywa referendum została podpisana przez 25 tys. osób⁵⁸. Głosowanie, które miało miejsce w październiku 2004 roku, było największym w historii Czech lokalnym referendum. Na głosowane to udało się prawie 80 tys. obywateli, spośród których 86% poparło projekt odbudowy stacji w jej dotychczasowej lokalizacji⁵⁹.

Co ciekawe, Rada Miasta zignorowała wyniki referendum, odnosząc się do niskiej, bo zaledwie 25-procentowej frekwencji. Abstrahując od faktu, że trudno za sprawiedliwe uznać warunki, w których głosowanie trwa zaledwie osiem godzin, a urzędująca Rada Miejska otwarcie wzywa do bojkotu, należy zauważyć, że pomi-

⁵⁷ URL: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Czesi-nie-chcemy-tarczyantyrakietowej,wid,8901430,wiadomosc.html?ticaid=1df48> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁵⁸ URL: <http://www.cijjournal.com/Main/Story.aspx?id=586> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁵⁹ URL: <http://bankwatch.org/our-work/projects/relocation-main-train-station-brno-czech-republic> (dostęp 20 XI 2012 r.).

mo 25-procentowej frekwencji liczba osób głosujących za przebudową dworca była wyższa niż liczba głosów otrzymanych w wyborach lokalnych z 2002 roku przez wszystkie partie polityczne popierające projekt Europoint⁶⁰. To jasny przykład na to, że chociaż referendum daje szansę na ochronę istnienia gminy, mobilizuje mieszkańców przeciwko zagrożeniu dla lokalnej tożsamości lub transformacji *genius loci*, a także chroni obywateli przed zbytnimi obciążeniami finansowymi, traktowane jest ono najczęściej nie jako instrument demokracji bezpośredniej, w którym znajduje swój wyraz wola suwerena, ale jako instrument realizacji partykularnych interesów. Pomimo niewystarczającej frekwencji, w przypadku brneńskiego referendum można mówić o połowicznym sukcesie. Przeniesienie dworca nie zostało wprowadzić trwale uniemożliwione, ale tymczasowo udało się je wstrzymać. Od tego momentu doszło do kilku procesów pomiędzy władzami a organizacjami pozarządowymi⁶¹. Do dzisiaj sprawa pozostaje nierozstrzygnięta. Z jednej strony inwestorzy i miasto wciąż usiłują wdrażać projekt Europoint⁶², z drugiej zaś w grudniu 2011 roku pojawiły się propozycje czeskich architektów dotyczące zaadoptowania starego dworca do nowych potrzeb⁶³.

Jeśli uznać referendum w Brnie za częściowy sukces społeczności lokalnej, to należy też nadmienić, że zdarzały się zwycięstwa całkowite. W 2004 roku doszło do protestów przeciwko szeroko zakrojonej rozbudowie praskiego lotniska. Perspektywa znacznego zwiększenia ruchu wzbudziła sprzeciw podmiejskich społeczności. 6 listopada 2004 odbyły się referenda na dwóch praskich terytoriach katastralnych – Nebušicach i Přední Kopaninie. Budowa równoległego pasa startowego została zablokowana⁶⁴. W lutym 2010 roku we wioskach Chvatěrubu i Zlončice w powiecie Melník (na północ od Pragi) w kraju środkowoczeskim się kolejne lokalne referenda w tej sprawie. Odrzucono w nich plany rozszerzenia pasa startowego poza Pragę, mające polegać w zasadzie na stworzeniu drugiego między-

⁶⁰ URL: <http://old.bankwatch.org/project.shtml?apc=147577-1681182---1&s=1681182> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁶¹ URL: <http://www.radio.cz/en/section/curraffrs/authorities-okay-moving-brnos-main-train-station-out-of-city-centre> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁶² URL: <http://www.praguepost.com/real-estate/8694-size-does-matter.html> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁶³ URL: http://brno.idnes.cz/podivejte-se-jak-by-mohlo-vypadat-nove-nadrazi-v-centru-brna-pq6-/brno-zpravy.aspx?c=A111213_121747_brno-zpravy_dmk (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁶⁴ URL: <http://www.pragueairport.co.uk/airport-ruzyne-more-information.htm> (dostęp 20 XI 2012 r.).

narodowego portu lotniczego w stolicy Czech. Wyniki referendum były wiążące dla władz lokalnych⁶⁵.

Idea referendum lokalnego wciąż nie traci na popularności. W marcu 2010 roku instrument referendum lokalnego, w dużej mierze kojarzony w Czechach z ekologią, socjaldemokracji próbowali wykorzystać... przeciw environmentalistom. Spór dotyczył limitów wydobycia węgla w okolicach Teplic⁶⁶.

Czynnikiem silnie skorelowanym z aktywnością obywatelską w zakresie referendum lokalnego w Czechach jest wielkość danej gminy. 78% referendum odbyło się w gminach o liczbie mieszkańców nieprzekraczającej 2 tys. Co więcej, tylko w przypadku jednej wspólnoty liczącej powyżej 100 tys. ludzi udało się osiągnąć wymaganą frekwencję 50% – chodzi o przedstawiony powyżej przypadek pierwszego referendum w mieście Tábor. Kwestia ta stała się przedmiotem rozważań czeskiego parlamentu, który, jak wspomniano, znowelizował w 2008 roku Ustawę o lokalnych wyborach i referendach. Zmniejszono wówczas wymagany próg frekwencji z 50 do 35%⁶⁷.

Na zakończenie rozważań o Czechach należy więc stwierdzić, że praktyka stosowania instrumentu referendum lokalnego w tym kraju jest o wiele bogatsza niż praktyka Słowacji. Wydaje się jednak, że w dużej mierze zadecydowały o tym czynniki obiektywne – dynamicznie rozwijające się państwo czeskie stanęło po prostu przed poważniejszymi wyzwaniami, związanymi z jego ambicjami międzynarodowymi i rozwojem gospodarczym. Obywatele o wiele uboższej Słowacji mieli zdecydowanie mniej okazji do zabierania głosu w kwestiach tak ważnych, jak budowa tarczy antyrakietowej.

PODSUMOWANIE

Przykłady czeski i słowacki potwierdzają wartość instrumentów demokracji bezpośredniej. Choć oba kraje przyjęły oszczędną (wąską) formułę ich wykorzystywania, a efekty nikłych doświadczeń w tej dziedzinie na szczeblu ogólnopaństwowym były rozczarowujące, to na szczeblu lokalnym widać nie tylko utrzymującą się od lat tendencję świadczącą o społecznym zainteresowaniu forma-

⁶⁵ URL: <http://www.radio.cz/en/section/curraffrs/municipalities-against-plan-for-new-international-airport> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁶⁶ URL: <http://www.radio.cz/en/section/news/news-2010-03-13> (dostęp 20 XI 2012 r.).

⁶⁷ T. Schiller, *Local...*, s. 41–42.

mi demokracji bezpośredniej, ale także coraz szerszy wachlarz decyzji podejmowanych tą drogą. Wynika to z pewnością z historycznych inicjatyw zakończonych sukcesem. Wywołane przez nie społeczne zainteresowanie przełożyło się jednocześnie na stosunek władz do demokracji bezpośredniej.

To nie fundusze partyjne ani szeroko zakrojone kampanie społeczne wykreowały referenda zgodnie z wolą polityków – to społeczeństwo niejako wymusiło na władzach zmianę podejścia do demokracji bezpośredniej. Przejawia się to nie tylko we wspomnianej już atmosferze sprzyjającej tego rodzaju działalności, ale także drogą coraz korzystniejszych rozwiązań prawnych dotyczących referendum lokalnego w Republice Słowackiej oraz (przede wszystkim) w Republice Czeskiej.

Trudno wyrokować, czy tendencja ta zostanie utrzymana, zależy to bowiem od wielu czynników społecznych, politycznych i kulturowych. Nie ulega natomiast wątpliwości, że rozwiązania czeskie i słowackie służyć mogą za przykład twórczego wykorzystania potencjału instrumentów demokracji bezpośredniej. Zdaniem autora powinny stać się także przedmiotem refleksji polskiego ustawodawcy, zwłaszcza w sytuacji, w której polskie referenda lokalne służą niemal wyłącznie odwoływaniu wójtów, burmistrzów i prezydentów miast, najczęściej w atmosferze ogólnopolskiego skandalu.

Nie należy przy tym zapominać o negatywnym aspekcie związanym z referendum lokalnym, widocznym zwłaszcza na przykładzie Czech. Chociaż wstrzymanie projektu Europoint w Czechach i uniemożliwienie składowania odpadów z elektrowni atomowych poza terenem tych obiektów odczytać można jako niewątpliwe sukcesy lokalnych społeczności i efekt ich godnej podziwu mobilizacji, to jednak słuszność podjętych decyzji przestaje być oczywista w świetle interesu dużego miasta czy też całego państwa. W istocie oba referenda nie rozwiązały żadnego problemu, a jedynie odsunęły ich rozstrzygnięcie w czasie. W tym sensie instrumenty demokracji bezpośredniej okazały się więc dysfunkcjonalne w kontekście czeskiego interesu narodowego.

Zdaniem autora świadomość istnienia tego rodzaju przypadków powinna być przedmiotem refleksji dotyczącej demokracji bezpośredniej w tym samym stopniu co jej niewątpliwie pozytywny wpływ na cementowanie więzi członków danej wspólnoty.

BIBLIOGRAFIA

- Auzias D., Labourdette J., *Słowacja*, Wrocław 2006.
- Bofinger P., Habermas J., Nida-Rümelin J., *Habermas: uratujemy Europę!*, „Gazeta Wyborcza” z 18 VIII 2012 r.
- Butler D., Ranney A., *Referendums around the world: the growing use of direct democracy*, Washington 1994.
- Council of Europe, *Local referendums: report*, Local and regional authorities in Europe vol 52, Strasburg 1993.
- Council of Europe, *Science and technique of democracy*, vol. 34, Strasbourg 2005.
- Czubiński A., *Europa XX wieku. Zarys historii politycznej*, Poznań 2000.
- Czubiński A., *Historia powszechna XX wieku*, Poznań 2009.
- Deegan-Krause K., *Elected affinities: democracy and party competition in Slovakia and the Czech Republic*, Stanford 2006.
- Dressel M., *Direct Democracy: A Remedy for Low Public Support in the European Union?*, Munich 2009.
- Ginsberg R. H., *Demystifying the European Union: The Enduring Logic of Regional Integration*, Lanham 2010.
- Humphreys R., Tim Nollen, *Rough guide to the Czech & Slovak Republics*, London 2002.
- Konstytucja Republiki Czeskiej z 16 grudnia 1992 r., Warszawa 1994.
- Konstytucja Republiki Słowackiej z 1 września 1992 r., Warszawa 1993.
- LeDuc L., *The politics of direct democracy: referendums in global perspective*, Toronto 2003.
- Lorenz J., Szymaniak M., Słojewska A., *Koniec snu o traktacie*, „Rzeczpospolita” z 14 VI 2008 r.
- Rytel-Warzocho A., *Referendum ogólnokrajowe w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2011.
- *Samorząd terytorialny w Europie – studia z nauk administracyjnych*, red. P. Szreniawski, Lublin 2009.
- Schiller T., *Local Direct Democracy in Europe*, Wiesbaden 2011.
- Spáč P., *Referendum ako súčasť slovenskej politickej praxe*, Brno 2008.
- Swianiewicz P., *Public Perception of Local Governments*, Budapest 2001.
- Uziębło P., *Demokracja partycypacyjna*, Gdańsk 2009.
- Vojtechova H., *The Role of Local Referenda*, ARGONA Arenas for Risk Governance, raport z 29 X 2009 r.
- Zieliński E., *Referendum w sprawie przystąpienia do Unii Europejskiej*, [w:] Mołdawa T., Wojtaszczyk K. A., Szymański A. (red.), *Wymiar społeczny członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2003.

Źródła elektroniczne:

- strona internetowa miasta Bratysława – www.mesto.sk/bratislava
- strona internetowa Central & Eastern European Construction & Investment Journal – www.cijjournal.com
- strona internetowa CEE Bankwatch Network – www.bankwatch.org
- strona internetowa Histmag.org – www.histmag.org
- strona internetowa iDNES.cz – www.idnes.cz
- strona internetowa lotniska w Pradze – www.pragueairport.co.uk
- strona internetowa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Słowackiej (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky) – www.minv.sk
- strona internetowa Radia Praga – www.m.radio.cz
- strona internetowa The Prague Post – www.praguepost.com
- strona internetowa Urzędu Statystycznego Republiki Słowackiej (Štatistický úrad Slovenskej republiky) – www.statistics.sk
- strona portalu RMF24 – www.rmf24.pl
- strona portalu – www.wp.pl